

Олександр Реєнт

УКРАЇНА В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ (XIX — початок XX ст.)

К. — Інститут історії України НАН України. — 2003. — 340 с.

Процеси трансформації і становлення сучасного національного державотворення супроводжуються усвідомленням “нестійкості” і політико-ідеологічної залежності синтетичних побудов всесвітньої та регіональної історії, багатоманітністю проявів сучасної методології, які важко піддати стандартизації.

Нова монографія члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора, заступника директора з наукової роботи і завідувача відділом історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України Олександра Петровича Реєнта, яка нещодавно вийшла друком у Києві, висвітлює проблеми історії України у складі двох імперій, становище українських земель в Австро-Угорській і Російській імперіях та європейській дипломатії щодо них у XIX — початку XX ст., потенціал національного відродження України, її соціально-економічний розвиток та боротьбу між працею і капіталом, діяльність українських політичних сил у революціях 1905—1907, 1917 рр. та Першій світовій війні. О. П. Реєнт поставив завдання дослідити історичні події в Україні XIX — початку XX ст. у кількох аспектах: політико-правовому, національно-культурному, соціально-економічному і виробничому.

Рецензована монографія чітко структурована і складається з п’яти розділів. У першому розділі, присвяченому сучасному стану і перспективам наукових студій з історії України XIX — початку XX століть, автор справедливо зауважив, що обраний для дослідження період “має базуватися: по-перше, на теоретичному осмисленні доленосних явищ на значних часових відрізках, пошуку та аргументації асоціативних рядів у тих процесах, яким притаманна фрагментарність й дискретність; а по-друге, на вивченні конкретних явищ побутового, психологічного, релігійно-етичного порядку, що в кінцевому підсумку є рушіями і мотиваційними чинниками людської діяльності та самоорганізації. ...” (с. 36). Це питання актуальне для молоді самостійної Української держави, адже методологічна невизначеність більшості авторів засвідчує прикрий факт відсутності чітких наукових засад і апробованого методологічного інструментарію.

Названа проблема більшою чи меншою мірою цікавила багатьох дослідників — від російських і австрійських істориків, економістів, дипломатів і статистиків XIX ст. до сучасних вітчизняних, але вона так і не знайшла комплексного і аналітичного висвітлення в окремій праці. Джерельна база дослідження досить широка і включає документи і матеріали, статистичні дані, періодичну пресу тощо, що зберігаються в архівах і бібліотеках України та зарубіжних країн. Аналізуючи сучасний стан вивчення історії України в так звану “імперську добу”, її знаний дослідник слушно зазначає, що у пострадянський період зникла ідеологічна приналежність тем, пов’язана з рухом декабристів, народників, появою та розгортанням діяльності соціал-демократичних організацій, революційними подіями 1905—1907 рр. Системна криза, а потім і повний крах соціалістичної теорії й практики, зміна світоглядних парадигм зробили неактуальними та анекдотично недолугими всі спроби суцільно критичного ставлення до “капіталістичного” минулого нашої країни (с. 327). Автор монографії підкреслює, що ціла низка актуальних проблем української минувшини XIX — початку XX ст. і донині чекає на своїх об’єктивних дослідників, адже ви-

магають поглибленого осмислення такі тематичні напрями, як особливості економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорської та Російської імперій; формування станів і соціальна стратифікація населення України; складання національної буржуазії та становлення підприємництва, банківської справи й торгівлі; специфіка розвитку і наслідки реформування аграрного сектора економіки; соціально-побутова історія, а також історичне минуле України воєнної доби. Одночасно необхідно здійснити розробки як методологічних й загальнотеоретичних, так і джерелознавчих аспектів дослідження.

Другий розділ присвячений аналізу місця українських земель за імперської доби в європейській дипломатії. Вчений наголошує, що українські землі стали ареною зіткнення інтересів багатьох держав як важливий сегмент європейського простору, які використовували всі наявні засоби у боротьбі за їх забезпечення (с. 42). Попри відсутність в українців власної держави виникали сприятливі умови для самореалізації та утвердження в політичній, військовій, релігійній, культурно-освітній сферах життя. Тривалі контакти з росіянами, поляками, євреями, білорусами, чехами, болгарами, греками, німцями, угорцями, сербами, турками і татарами виробили своєрідні форми “народної дипломатії”, які, зокрема, опосередковано впливали на консолідацію українства в Підросійській та Підавстрійській Україні, зміцнення його національної свідомості. Читач знайде у книзі яскраві докази місця і ролі України в міжнародних відносинах XIX — початку XX ст. — аналітичні роздуми дослідника про українське козацтво як об’єкт російської і турецької дипломатії, західноукраїнські землі у фокусі європейської дипломатії на рубежі XVIII — XX ст., європейську політику щодо України періоду наполеонівських війн, погляди членів таємних товариств на принципи взаємин між народами і державами, польське повстання 1830 р. й Україну, “Весну народів” і вже згадувану народну дипломатію, Кримську війну 1853—1856 рр. та російсько-турецьку війну 1877—1878 рр., дипломатичні аспекти “українського питання” у період Першої світової війни. Важливим науковим висновком О. П. Реєнта можна вважати й те, що “геополітичні вектори у XIX — на початку XX ст. досить часто сходилися саме на українських землях, і це викликало включення економічних, військово-політичних, людських ресурсів краю в орбіту значних, часом доленосних подій” (с. 328). На достовірних прикладах автор показав, що “українське питання” в усіх його аспектах інтерпелювалося перед керівниками й впливовими громадськими та політичними діячами європейських держав і світу. Це створювало певні перешкоди для реалізації асиміляторських планів антиукраїнських сил.

У третьому розділі О. П. Реєнт охарактеризував потенціал національного відродження України. Зокрема, докладно з’ясовано національний склад населення, асиміляторську політику на українських землях, самостійницькі інспірації українців в імперіях Романових та Габсбургів, вплив українського руху на діяльність гуртків у 30-ті — 40-ві рр. XIX ст., “громадівський” рух, структуру українських політичних партій, а також “українське питання” в суспільно-політичному житті напередодні революції 1917 р. На кінець XVIII — початок XX ст. українці були розчленовані між двома імперіями — Російською і Австро-Угорською, уряди яких здійснювали щодо них колонізаторську політику. У концептуальному відношенні зазначається, що українці в XIX — на початку XX ст. продовжували залишатися аграрною нацією, і саме це “визначальним чином вплинуло на формування психологічного, соціокультурного архетипу, а також здатність суспільства до самоорганізації, усвідомлення корпоративних та на-

ціональних інтересів та їх захисту” (с. 109). Вчений переконливо доводить, що брак національного дворянства й буржуазії не дозволяв українцям відігравати помітну роль в окремих галузях економіки, а також політичному житті. Адже надтонкий прошарок еліти, на його думку, гальмував формування національної ідеї та свідомості, перешкоджав появі організованих форм суспільної самодіяльності, ускладнював ефективну протидію чужоетнічній експансії та денаціоналізації. Детально проаналізовані аспекти українського національно-культурного відродження XIX ст. (соціальний, національний, освітній, релігійний), хоча російська та австрійська верхівки, ігноруючи особливості історії, побуту, звичаїв, світогляду українців, постійно намагалися розчинити їх у пануючому етнічному середовищі, позбавити можливості для будь-яких форм національної самоорганізації. Довідуємося, що “українське питання” стало реалією повсякденного суспільно-політичного життя завдяки зусиллям кількох поколінь національно-орієнтованих громадських діячів в Росії та Австро-Угорщині. Причому, базуючись на традиціях українського визвольного руху попередніх століть і природному потягу широких верств народу до відтворення власного соціокультурного середовища і самоорганізації, вони піднесли українську ідею на якісно новий рівень. О. П. Реєнт кваліфіковано показує, що діяльність численних громадських організацій та політичних партій дозволила викристалізувати і структурувати ідеологію українського руху й сприяла перетворенню його на вагомий чинник суспільного поступу.

Четвертий розділ висвітлює соціально-економічний розвиток України і боротьбу між працею та капіталом. На думку автора, друга половина XIX ст. ознаменувалася масштабними тектонічними зрушеннями в економіці та виробничих відносинах в Україні (с. 136). Постає проблема капіталізації виробництва, розвитку підприємства й формування нової суспільної верстви — пролетаріату. Багато місця у книзі приділено аналізу господарського потенціалу України пореформеної доби і становищу трудящих, першим виступам робітників на захист своїх прав та інтересів, появі робітничих організацій в Україні тощо. Важливим науковим висновком названого розділу є ствердження факторів, що виокремлюють промисловий пролетаріат у типологічно нову суспільну верству (с. 148). Серед таких ознак О. П. Реєнт виділяє вищий, ніж у селянства, ступінь корпоративності; колективістську, а не індивідуалістську психологію; більш глибоке усвідомлення свого місця в суспільстві та соціально-економічних інтересів; мобільність, організованість, керованість; здатність до узгоджених дій заради досягнення соціально-економічних цілей; спроможність засвоювати політичні гасла і керуватися ними. Відбулися зміни у соціально-економічному розвитку України XIX — початку XX ст., зокрема в аграрному секторі, промисловості, фінансах та торгівлі, у сфері праці. “Концентрація виробництва, капіталів, робочої сили на підприємствах України дозволила швидкими темпами здійснити промисловий переворот, — робить висновок автор, — а потім і модернізацію технологічних процесів та вийти на рівень повноправних учасників світового ринкового процесу” (с. 330). Вчений детально проаналізував появу перших робітничих і перших професійних організацій, класове протистояння у 1906—1907 рр., особливості пролетарського руху упродовж 1907—1914 рр. Так, протягом другої половини XIX — початку XX ст. викристалізувалися основні пролетарські форми і засоби боротьби проти експлуатації та соціальної нерівності, що ґрунтувалися на засадах колективізму, солідарності, організованості й чітко визначених вимогах. Що стосується політичного оформлення робітничого руху, то автор на основі численних інформацій

про загальну постановку справи захисту прав робітництва, передумови та форми конфліктів на виробництві, засобів їх попередження й усунення причин, що їх викликали, чітко показав загострення проблеми виступів робітників і визрівання їх для творення власних об'єднань, покликаних взяти на себе соціальний захист трудящих (с. 173). Водночас з кінця XIX ст. робітниче питання стає одним з центральних у програмних документах і практичній діяльності політичних партій, адже репрезентуючи інтереси працюючого люду, громадські та політичні інституції надавали йому організованості, послідовності, забезпечували досягнення реальних результатів у його боротьбі. Про це цікаво, на конкретних прикладах розповідається у монографії. У кінці цього розділу О. П. Реєнт проаналізував боротьбу трудящих за свої права в період Першої світової війни, а також діяльність профспілок і фабзавкомів між Лютневою і Жовтневою революціями 1917 р. Автор підкреслює, що незрілість робітничого і селянського руху, їх переважно “економічна” орієнтація, аморфність організаційних форм, відсутність консолідації та узгоджених дій, традицій європейського “трєд-юніонізму”, національні бар'єри врешті-решт, спричинили радикалізацію мас і створили широку соціальну базу для більшовицької партії, яка шляхом перевороту прийшла до влади (с. 254, 331).

Різнопланову картину воєнно-політичного, соціально-економічного, ідеологічного й етноконфесійного становища України в роки Першої світової війни дослідник з'ясує у п'ятому розділі. Автор підкреслив важливість історико-теоретичних аспектів проблеми, справедливо зазначаючи, що «тема “Україна у Першій світовій війні” комплексно не вивчалася», а також, що “спорадичні спроби наукового пошуку у вузьких проблемних нішах не можуть замінити системного всебічного й об'єктивного дослідження всіх її аспектів” (с. 261). Вже давно визріла нагальна потреба узагальнюючої праці, в якій розглядалися б різні аспекти життєдіяльності українського суспільства воєнної доби (с. 332). Підтвердженням того, що нова праця О. П. Реєнта, крім документальної, має високі аналітичні і тлумачні вартості, є визначення найбільш перспективних напрямів розробки даної проблеми (с. 268). Зосібна, на думку автора, необхідно чітко визначити статус, завдання та ієрархію інститутів окупаційної влади протягом всього періоду війни 1914—1918 рр., дислокації їхніх центральних органів; економічну, національну, культурно-освітню та віросповідну політику окупаційних органів влади; визначити особливості політики окупаційної влади в кожний з трьох періодів; роль москвофільських інституцій та діячів у політиці окупаційної влади; взаємини двох українських таборів — москвофільського та українофільського — в окупаційний період; роль членів партії російських націоналістів у формуванні політики окупаційних органів влади; політику щодо політично неблагодійних верств населення, зокрема й представників українофільського напрямку; проблему біженців, примусових виселенців та заручників.

Особливу увагу звернуто на кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни, загострення суперечностей у сфері промисловості й торгівлі, а також соціальні наслідки й соціальне відлуння війни. Грунтуючись на першоджерелах, автор доводить, що війна призвела до занепаду сільськогосподарського виробництва, падіння довіри селян до влади і держави, пошуку ними виходу зі скрутного становища. Водночас розпочався процес звільнення селянства від опіки хижачького посередництва, що знайшло відображення в кооперативному русі й інших формах виробничої діяльності (с. 283). Загострення суперечностей у сфері промисловості і торгівлі, які працювали на забезпечення армії військовою

технікою та боєприпасами, стало причиною гальмування урядовими установами промислового розвитку України, яке здійснювалося послідовно і систематично. У свою чергу, це загострювало суперечності між офіційною владою, з одного боку, та промисловцями й усім населенням регіону — з іншого (с. 293).

В окремому параграфі дістали відображення політичні та соціально-економічні процеси на етнічних українських землях у складі Австро-Угорщини. Характеризуючи історіографічну спадщину цієї проблеми, автор небезпідставно стверджує, що висвітлення радянською історіографією суспільного розвитку українських земель, що перебували у складі імперії Габсбургів, відзначалося тенденційністю та упередженістю, і це було започатковано ще офіціозами царської Росії. Саме періодичні видання останньої характеризували Австро-Угорщину як позбавлену перспектив розвитку “клаптикову монархію” (с. 306). Ось чому зникнення з політичної карти Європи багатонаціональної Дунайської монархії внаслідок поразки й розпаду наприкінці Першої світової війни залишило в пам’яті наступних поколінь наведену оцінку. Особливу увагу звернуто на соціоекономічний розвиток Габсбурзької імперії, який відзначався значним динамізмом. Цікаво довідатися, приміром, що за темпами економічного зростання названа імперія була попереду більшості європейських країн і поступалася тільки Німеччині, Данії й Швеції. Однак, як зазначає автор, протягом тривалого часу сільське господарство Австро-Угорщини перебувало у скрутному становищі, адже велика земельна власність знаходилася в руках переважно польського панства. Незважаючи на такі обставини розвитку краю, у Галичині та Буковині все ж відбувався перехід від зернового господарства до скотарства та впровадження спеціальних сільськогосподарських культур, зростала продуктивність землеробства. Аналіз шляхів вирішення складних проблем у сільському господарстві західноукраїнського регіону засвідчує відносну демократизацію суспільства, прогресивне правове регулювання господарських відносин, підвищення рівня національної свідомості українців і творчої самодіяльності на цій основі сільського населення (с. 307).

Завершуючи дослідження історичних процесів XIX — початку XX ст. в Україні, вчений характеризує системну кризу Російської імперії як прелюдію до революції, бо саме події 1914—1917 рр., на його думку, створили об’єктивні передумови для Української революції (с. 321, 333). Війна виявила з усією силою гальмування царським урядом розвитку продуктивних сил України, суперечності між правлячим режимом та народом, центром і національними окраїнами, між владою і підприємцями та іншими верствами суспільства. Завдяки українським партіям і пресі в роки війни “українське питання” набуває не лише актуальності, а й величезного політичного звучання. Системна криза всіх ділянок суспільного життя створила критичну масу негативних, деструктивних за своєю природою процесів, які, зрештою, спричинили гігантський соціальний вибух. Загострення національного питання дало могутній поштовх визвольним змаганням поневолених націй і народів обох імперій — Російської та Австро-Угорської — і, зокрема, українцям по обидва боки кордону.

У післямові О. П. Реєнт ґрунтовно і лаконічно підсумовує дослідження, визначивши найбільш характерні риси історії України в імперську добу (XIX — початок XX ст.). Позитивно, що автор провів історичні паралелі стосовно сучасності і дав рекомендації з комплексного вивчення проблематики суспільного розвитку України в умовах незалежної України.

Доброго слова заслуговує й поліграфічна культура видання, підбір ілюстрацій. При нинішній скруті у книговидавничій справі в Україні це особливо приємно відзначити.

Рецензоване видання відзначається своєю фундаментальністю, широким діапазоном охоплених питань, новизною постановки багатьох історіографічних проблем, компактністю та обширним фактажем. Книга О. П. Реєнта має належну патріотичну наснагу, всебічну, аргументовану доказовість тверджень і висновків, містить багато оригінального й цікавого матеріалу, вперше введеного в науковий обіг. Текст вдало доповнюють 16 фото та 2 спеціальні таблиці. Монографія, крім того, що є змістовним науковим синтезом цікавої історіознавчої проблеми, дає й багато матеріалу для роздумів щодо продовження і подальших напрямів її розробки. І в цьому також полягає неперехідна вартість нової праці відомого українського історика.

Разом з тим необхідно висловити деякі побажання до змісту монографії О. П. Реєнта.

Відповідно до загальної проблеми другого розділу, присвяченого українським землям та європейській дипломатії ХІХ — початку ХХ ст., автор слушно зазначає, що “поліетнічний склад населення на інкорпорованих Австрією землях породжував цілу низку проблем, що виходили за межі внутрішньої політики цієї держави” (с. 58) і “все, що стосувалося Галичини та міжнаціональних взаємин у краї, пов’язувалося для Відня не лише з внутрішніми а й зовнішньополітичними комбінаціями” (с. 59). У зв’язку з цим, необхідним було б акцентування на тому, що австрійська колонізаторська політика кінця ХVІІІ — початку ХХ ст. постійно впливала на зміст громадсько-політичного і культурного життя народів цього краю, адже, як показують найновіші дослідження, саме у Галичині потужні австро-німецькі вияви певною мірою визначали спільне й окреме в політичному, ідеологічному, культурному й демографічному розвитку Підавстрійської України. Очевидно, що масована атака на українців, розділених кордоном між двома імперіями, перешкоджала консолідації свідомих українських сил у боротьбі за національне самовизначення (с. 61).

Аргументовано розповідаючи про асиміляторську політику чужих імперій на українських землях в досліджуваний період, вчений підкреслює, що “і Російська, і Австрійська імперії були політичними державами” (с. 110). Головним чином, вказує О. П. Реєнт, саме від способу розв’язання національного питання залежала їхня подальша доля, територіальна цілісність, економічна могутність. Колонізаторська за своєю спрямованістю й сутністю політика австрійського та російського урядів прирікала українців на обслуговування інтересів метрополії (с. 114). Не в останню чергу це стало можливим через нерівномірність, багатомірність розвитку основних етнопонаціональних (і, до певної міри, етноконфесійних) спільнот, зокрема в Галичині. Слід зауважити, що розгляд цього важливого аспекту модерної історії саме як історичного і соціально-політичного явища потребує ґрунтовного і міждисциплінарного вивчення.

Дослідження автором витоків історії українських політичних партій і громадських об’єднань в Галичині та аналіз перших реальних спроб реалізувати ідею соборності в ХІХ — на початку ХХ ст. (с. 124—128) в загальних рисах показує піднесення національно-визвольного руху на західно-українських землях. Поряд з цим своєчасним було б вивчення українського національного відродження кінця ХІХ — початку ХХ ст. в європейському контексті (витоки, зміст, періодизація)*, яке пройшло протягом цього

* Перші кроки у цьому напрямі здійснив І. Я. Райківський у одноіменних публікаціях (див. докл.: Галичина. — 1999. — № 3. — С. 4—23; 2000. — № 4. — С. 25—48).

часу кілька фаз у своєму розвитку, зазнавши ряд трансформацій, а саме воно значною мірою визначило структуру української частини політичного спектра Галичини на зламі XIX—XX ст. Одночасно концептуалізації вимагають галицький консерватизм і народівська течія як суспільно-політичні явища досліджуваного періоду.

Упродовж тривалого часу питання політичних та соціально-економічних процесів на етнічних українських землях у складі Австро-Угорщини з ідеологічних причин замовчувалося, а нерідко і фальсифікувалося (с. 306). Встановлюючи, що протягом тривалого часу сільське господарство Австро-Угорщини перебувало в скрутному становищі і що в Галичині та Буковині велика земельна власність знаходилася в руках переважно польського панства, О. П. Реєнт не зазначає того важливого, на нашу думку, факту, що заселення краю німецькими колоністами сприяло соціально-економічному розвитку Галичини. Саме австрійський уряд і власники маєтків на місцях, які були здебільшого поляками і євреями, протегували німецьким колоністам, що дозволяло останнім у кращих умовах розвивати крайове землеробство і тваринництво. Крім цього, підкреслюючи помітні зміни у прогресивному напрямку в сільському господарстві і перехід від зернового господарства до скотарства та впровадження спеціальних сільськогосподарських культур, зростання продуктивності землеробства (с. 307), дослідник не зазначає, що нові німецькі колонії в Галичині (засновані як об'єктивна потреба в спеціалістах для розвитку різних галузей економіки і культури) допомагали безпосередньо у запровадженні нових, ще не знайомих у Галичині до тих пір, сільськогосподарських культур (овес, ячмінь, кукурудза, конюшина) та низки технологічних методів господарської діяльності, привезених колоністами з їх батьківщини (Пруссії, Саксонії, Баварії, Люксембургу, Вюртенбургу; Польщі, Чехії). Підкреслимо, що аналіз шляхів вирішення складних проблем у сільському господарстві Галичини і Буковини, здійснений О. П. Реєнтом, показав, що успіхи були досягнуті внаслідок демократизації тогочасного суспільства, прогресивного правового регулювання господарських відносин, творчої самодіяльності сільського населення тощо.

З низки побажань у контексті наступного дослідження деяких аспектів широкого діапазону “Україна в імперську добу”, заініційованого в сучасній історіографії О. П. Реєнтом, слід зауважити необхідність ретельного опрацювання цілого комплексу нових архівних і друкованих матеріалів, які зосереджені в архівних установах і бібліотечних закладах України, Польщі, Австрії, Німеччини, Росії. Це дасть змогу більш повно відтворити як хрестоматійні, так і невідомі сюжети історії нашої Батьківщини XIX — початку XX ст., звернутися до проблеми методології, яка сьогодні є однією з нагальних у нашій історичній науці.

Сподіваємося, що це глибоке і скрупульозне дослідження стане настільною книгою не лише для фахівців XIX — початку XX століть, а й для істориків у широкому розумінні цього слова, бо написана вона вдумливо, науково витончено й вивірено, зі знанням справи і з великою любов'ю до проблем історії та культури України.

М.В. КУГУТЯК (Івано-Франківськ),
І.С. МОНОЛАТІЙ (Івано-Франківськ)